

TANZİMAT SONRASI OSMANLI KADIN HAREKETİ VE HUKUKİ TALEPLERİ

OTTOMAN WOMEN'S MOVEMENT AND LEGAL CLAIMS POST TANZİMAT ERA

Berna YÜRÜT*

Özet: Kadın hareketi yüzyıllardır bir özgürlük ve eşitlik mücadelesi olarak sürmektedir. Hak arayışının geçmişi oldukça eskilere dayanmakla birlikte Fransız İhtilalini hareketin ivmelendiği, ideolojik temellerinin oluşmaya başladığı bir dönüm noktası olarak kabul etmek gerekir. Bu tarihten sonra Batı'da kadınlar toplumsal cinsiyet algısının dayattığı rollerden kurtulmak için etkin bir biçimde mücadele etmişlerdir. Sosyal, siyasi ve hukuki alanda haklarını elde edebilmek için verdikleri bu mücadele kadın hareketinin temelidir.

Hareketin Osmanlı Devleti'ne ulaşması da çok uzun sürmemiştir. Kadınların yaşadığı eşitsizlikler ve sadece eş ve anne olarak toplumda varlık kazanabilmeleri tüm kadınların ortak problemidir.

İslam-Osmanlı Hukukunda kadınlar sahip oldukları haklar bakımından Ortaçağ Avrupası ile kıyaslandığında oldukça iyi durumdadırlar. Ancak 18. yüzyılda Fransız İhtilali ile ortaya çıkan fikirler ve Sanayi Devriminin sonucunda yaşanan toplumsal dönüşümler Osmanlı Devleti'ne de yansımıştır. III. Selim ve II. Mahmut ile başlayan modernleşme süreci Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilan edilmesiyle devam etmiş, Meşrutiyet döneminde hız kazanmıştır.

Osmanlı kadın hareketinin temelini toplumsal hayata katılma, eğitim ve çalışma hakkının elde edilmesi ve aile hukuku alanındaki sınırlamalar oluşturmuştur. Siyasi hakların elde edilme mücadelesi ise bu problemlerin ardından gelmiştir. Bu hakların elde edilmesinde Osmanlı kadın hareketinin en önemli araçları kadın dergileri ve dernekler olmuştur. Çıkarılan kadın dergilerindeki yazılar ile bilinç oluşturulmaya çalışılmıştır. Kurulan kadın dernekleri ise özellikle kadınların eğitim ve çalışma hayatına katılabilmesi için mücadele etmiştir. Bu araçlar içinde "Kadınlar Dünyası" dergisi ve "Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti" en etkili hareketi oluşturmuş ve birçok alanda çeşitli kazanımlar elde etmeyi başarmıştır.

Tebliğimiz çerçevesinde Cumhuriyet döneminde Türk kadınının kazandığı hakların başlangıç noktası olarak kabul edebileceğimiz Tanzimat sonrası dönem ele alınacaktır. Tanzimat'la birlikte kadınla-

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

rın yaşadığı problemler, hukuki talepleri ve elde ettikleri kazanımlar çalışmaya konu edilecektir. Bu bağlamda kadın dergilerinin ve derneklerin faaliyetleri, yapılan hukuki düzenlemeler konumuz açısından oldukça yol gösterici olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Kadın Hareketi, Osmanlı Kadın Dergileri, Osmanlı Kadın Dernekleri, Kadın Hakları

Abstract: Women's movement is lasting for centuries as a freedom and equality struggle. Although the history of quest of the right is based on the old ages, it must be agreed that the French revolution accelerated and built the ideological bases of the women's movement. After this date, women of western world had been started to fight to become free from the roles which gender imposed. This struggle to get the rights on the social, political and judicial field is the base of the women movement.

The movement spread to Ottoman Empire in a very short time. Inequalities that women faced with, and being in existence only as mother and wife are the common problems for all women.

Women has more rights in the Islamic-Ottoman law comparing with the medieval Europe. However, in the 18th century, ideas that emerged with the French Revolution and social transformations in consequence of industrial revolution were reflected to the Ottoman Empire as well. Modernization period that started with III. Selim and II. Mahmut continued with the Tanzimat and Islahat Era, and it was accelerated in the Meşrutiyet period.

The basis of the Ottoman women's movement are composed by the restrictions in education, right to labor, participation in the social life, and family law. Struggle to get the political rights came after these problems. Acquisition of these political rights, women magazines and associations were the most important instruments of the Ottoman women's movement. It was tried to create a consciousness through the articles in the magazines. Also, the established women associations struggled for participation of women in work and education life. Among these instruments, "Kadınlar Dünyası Dergisi" magazine and "Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti" association were the most effective ones and they succeed to get several acquisitions.

In our opinion, it should be discussed post Tanzimat era which we can assume for the starting point for women to gain the rights in republic era. The problems which women faced with, their judicial requests, and the acquisitions which they earned with Tanzimat will be the subject of this study. In this context, activities of women magazines and associations, and legal arrangements will be a guiding light for our subject.

Keywords: Ottoman Women's Movement, Ottoman Women Magazine, Ottoman Women Association, Women's Rights

Giriş

“Düşsel planda kadın son derece önemlidir; gerçek yaşamda ise tümüyle önemsiz. Şiiri bir baştan öbür başa kaplar; tarihte hiç görülmez. Kurmaca yazınında kralların ve fatihlerin yaşamlarına hükmeder; gerçek yaşamda ailesinin parmağına bir yüzük geçirdiği herhangi bir oğlanın kölesidir. Kurmaca yazında en esin dolu sözler, en derin düşünceler onun dudaklarından dökülür; günlük yaşamda hemen hemen hiç okuyup yazamaz ve kocasının malıdır.” Virginia Woolf *“Kendine Ait Bir Oda”*¹ adlı eserinde kadınların yüzyıllardır yaşadığı trajediyi bu sözlerle ortaya koymaktadır. Woolf yine aynı eserinde *“Para kazanın, kendinize ait ayrı bir oda ve boş zaman yaratın. Ve yazın, erkekler ne der diye düşünmeden yazın!”* diyerek kadınlara seslenmiştir. Ancak kadınlar için kendi paralarını kazanmak ve daha birçok haklarını elde etmek pek kolay olmamıştır. En temel haklarını elde edebilmek için bile zorlu mücadeleler vermişlerdir. Bu mücadele kadın hareketi olarak ortaya çıkmış ve feminizm olarak kendini bulmuştur.

Kadın hareketi Batı kökenli bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Ancak kadınların yaşadığı eşitsizlikler evrenseldir. Bu nedenle hareket tüm dünyada kendini göstermiştir. Aynı yüzyıllarda Osmanlı Devleti'ne baktığımızda toplumsal bir dönüşümün yaşanmaya başladığı görülmektedir. Gerek yaşanan dönüşümler, gerekse Batıdaki hemcinslerinin verdikleri mücadele Osmanlı kadınlarını da harekete geçirmiştir. Tanzimat dönemiyle beraber, özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı kadınları taleplerini yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardır.

Çalışmamızın temel konusunu Osmanlı kadın hareketi oluşturmakla beraber, Avrupa'daki gelişmelerle mukayese edebilmek adına öncelikle hareketin Batıdaki seyrine kısaca değinmek gerekmektedir. Daha sonra Osmanlı kadın hareketinin kendine özgü niteliklerinin daha iyi değerlendirilebilmesi için Osmanlı kadınlarının Tanzimat öncesindeki hukuki statüsü ele alınacaktır. Tüm bu bilgiler ışığında Tanzimat sonrası Osmanlı kadın hareketinin gelişimi, kadınların değişen konumu ve talepleri incelenecektir.

¹ Virginia Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, Çev. Suğra Öncü, İletişim Yayıncılık, Ankara, 2005.

I. Batıda Kadın Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Kadın hareketinin izleri Rönesans dönemine kadar uzanmakla birlikte, hareket ilk olarak Fransız Devrimi ile ortaya çıkmış, 20. yüzyılda daha da güçlenmiştir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren ve 19. yüzyılda ideolojisini oluşturan hareket, feminizm olarak kendini ifade etmiştir.² Fransız Devrimi sırasında erkeklerle beraber etkin biçimde devrimin içinde yer alan kadınlar, yayınlanan Fransız İnsan ve Vatanlık Hakları Bildirgesi'ndeki hakların aslında kendilerini kapsamadığını görmüşlerdir. Bu dönemden sonra kadınlar kendi haklarını kazanmak için mücadele etmeye başlamışlardır. Bu mücadele eşitlik ve özgürlük mücadelesi olarak süregelmektedir. Feminizmin temel sorunu kadın-erkek eşitsizliği olmuştur. Kadınlar, toplumsal cinsiyet algılarıyla kendilerine yüklenen rollerden kurtulmak, sosyal, siyasi ve hukuki alanda erkeklerle eşit haklara ve fırsatlara sahip olmak için mücadele etmişlerdir.³

Feminizmin ortaya çıkması Avrupa tarihi boyunca kadına yapılan zulüm ve haksızlıkların sonucudur. Ataerkil düzen benimsendikten sonra kadınlar hukuki ve sosyal bir varlığa sahip olamamışlardır. Kadının miras, mülkiyet, boşanma hakkı ve istediği kişi ile evlenme hakkı olmamıştır.⁴ Ortaçağ Avrupa'sında kadınların durumu daha da zorlaşmıştır. Katolik bakış açısında kadın şeytanla eş değerdir, tüm kötülüklerin kaynağıdır. Katolik kilisesinin etkinliğini arttırmasından sonra çok sayıda kadın büyücülük ve cadılıkla suçlanarak yakılmıştır. Cadı oldukları iddialarıyla birçok kadının yakılması feminizme ilham kaynağı olmuş, çok sonraki yıllarda bile çalışmalara konu edilmiştir. Hatta cadılar feminizmin simgesi olmuşlardır.⁵

Feminizmin ortaya çıkmasında bir diğer etken de Aydınlanma dönemi felsefesi ve bu dönemin düşünürlerinin kadın-erkek eşitliğine pek sıcak bakmamaları ve ortaya çıkan doğal haklar doktrininin kadınlara yer vermemesidir. Akılcılık çağı olarak da adlandırılan bu dönemde Amerikan ve Fransız devrimlerinin fikirsel temellerini atan

² Serpil Çakır, Osmanlı Kadın Hareketi, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s. 55

³ Çakır, s. 56; Adnan Güriz, Feminizm Postmodernizm ve Hukuk, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011, s. 13; Emine Öztürk, Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011, s. 21.

⁴ Öztürk, s. 24; Güriz, s. 16.

⁵ Güriz, s. 17; Öztürk, s. 31-33.

düşünürler kadınların devlet işlerine karışmasına, kadın-erkek eşitliğine ve kadın hürriyetine karşı çıkmışlardır. Kadınlar akıldan yoksundur ve erkek akılcı varlık olarak, akıl dayatma hakkına sahiptir. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca, öncesinde ve sonrasında, kadının eş ve anne olarak evine ait olduğu varsayımı neredeyse evrenseldir.⁶

Aydınlanma çağı düşünürleri insan haklarının yalnızca erkekler için var olduğunu ileri sürmektedir. Bu düşünürlere göre, kadın bir süs eşyası gibi eve aittir. Kadının hayatı tek boyutlu ve basittir. Erkek hayatı ise çok boyutlu ve bölünmüştür. Özel alan kamusal alan ayırımına dayanarak kadının kamusal alanla herhangi bir ilgisinin olmayacağı, kamusal alanın ve kamusal alana ait tüm hakların erkeğe ait olduğu fikri hâkimdir.⁷ Rousseau, Montesquieu ve Voltaire gibi devrimler çağına ilham veren düşünürler ve Robespierre gibi Fransız Devriminin önemli temsilcileri kadının biyolojik ve yetenek olarak erkekten zayıf olduğunu, kadının vazifesinin kocasına itaat etmek, ev işleri ile ilgilenmek ve çocuklarını büyütmeyle sınırlı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kadınlar siyasetle ilgilenmemelidir.⁸ Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin fikir babalarından olan Locke kuramsal olarak doğal hakların tüm insanlar için olduğunu savunmaktadır. Ancak insan sözcüğü genel anlamda değil, tek ve özel bir tür olan erkekleri anlatmak için kullanılmıştır. Locke'a göre kamusal işlere katılma ve vatandaşlık için aranan özellik rasyonelliktir. Her erkek yeterince rasyoneldir. Kadınlar ise akıldan yoksundurlar ve doğal olarak kamusal hayata katılmaları uygun değildir. Doğal hakların sahibinin erkekler olduğunu ileri süren bu düşünce 20. yüzyıla kadar Amerikan hukukundaki yerini korumuştur.⁹ Bununla beraber aydınlanma çağının ünlü düşünürlerinden Condorcet "Ya insan ırkının hiçbir üyesinin hiçbir hakkı yoktur, ya da hepsi aynı haklara sahiptirler; dini, rengi ya da cinsiyeti ne olursa olsun bir başkasının haklarına karşı oy kullanan kişi, böylelikle kendi haklarını tehlikeye atar"¹⁰ diyerek kadın erkek eşitliğini savunmuştur.

⁶ Güriz, s. 43; Öztürk, s. 33; Josephine Donovan, *Feminist Teori*, Çev. Aksu Bora-Meltem Ağduk Gevrek-Fevziye Sayılan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 25.

⁷ Güriz, s. 45; Öztürk, s. 38.

⁸ Güriz, s. 25-43.

⁹ Donovan, s. 27-28.

¹⁰ Marquis de Condorcet, "Sur L'admission des Femmes au droit de cite", 1790, Aktaran: Fatmagül Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, İstanbul, 2015, s.42.

Feminist harekette üçüncü etken Sanayi Devrimi'dir. Avrupa'da Sanayi Devrimi gerçekleşirken kadınlar da işçi olarak bu sürecin içinde yer almışlardır. Fabrikalarda çalışmış, üretime katılmışlardır. Ancak kadınlar erkeklere göre daha az ücretle ve daha elverişsiz şartlarda çalışmak zorunda kalmıştır. Bu yıllarda hemen her alandaki hak eşitsizliği kadınların üzerinde yoğun biçimde hissedilmektedir. Sanayi Devrimi ve kapitalizm de kadınlar için yeni sorunlar meydana getirmiştir. Sanayi Devrimi başta olmak üzere 19. yüzyılda yaşanan tarihsel dönüşümlerle işin kamusal alanı ile evin özel alanı hiç olmadığı kadar birbirinden ayrılmıştır.¹¹

Aydınlanma felsefesinin ve devrimler çağıının ikiyüzlülüğü karşısında kadınlar kendi hak arayışı mücadelesine başlamışlardır. İlk olarak erkeklerle aynı eğitim imkânlarına ve ailede daha iyi bir pozisyona kavuşma isteklerini, çalışma, kamu hizmetine girme ve siyasi haklara sahip olma talepleri takip etmiştir. 1792'de Mary Wollstonecraft Rousseau'nun düşüncelerine karşı feminist teorinin ilk önemli çalışmalarından olan 'Kadın Haklarının Savunusu' eserini tamamlamıştır. 1790'da Amerikalı Judith Sargent Murrey, 'Cinsiyetler Arasındaki Eşitlik Üzerine' adlı eserini yayınlamıştır. Fransız Devrimi sırasında erkeklerle yan yana mücadele eden kadınların devrim sonrasında toplantı yapmaları, dernek kurmaları yasaklanmış, var olan kadın kulüpleri de kapatılmıştır. Devrim öncesi eski düzende sahip oldukları haklar bile ellerinden alınmıştır. Bunun üzerine 1791'de Anayasa'nın kabulünden önce tüm kadınlara eşit oy hakkı isteyen Olympe de Gouges Kadın Hakları Beyannamesini hazırlamıştır. 1793'te Gouges "Madem ki kadına giyotine çıkma hakkı veriliyor, öyleyse kürsüye çıkma hakkı da verilmelidir" iddiasını savunmuştur. Bunun üzerine oybirliği ile giyotine çıkma hakkını kazanmıştır!¹² Temel doğal haklar doktrinini kadınlara uyarlayan Gouges'dan sonraki girişim Amerika'da Elisabeth Cady Stanton tarafından hazırlanan ve Seneca Falls Kongresi sonucunda 1848'de New York'ta yayınlanan Duygular Bildirgesi'dir. Radikal bir belge olarak kabul edilen bildirge Amerikan Bağımsızlık Bildirgesinin metninin üzerine kelime kelime

¹¹ Öztürk, s. 40-41; Çakır, s. 57; Donovan, s. 25; Güriz, s. 45.

¹² Çakır, s. 56; Donovan, s. 21; Güriz, s. 27; Berktaş, s. 40; Gül Akyılmaz, İslam ve Osmanlı Hukukunda Kadının Statüsü, Göksu Ofset-Matbaa-Mücellithane, Konya, 2000, s. 3-4; Öztürk, s. 54-55.

oturtulmuştur. Duygular Bildirgesi'nde kadınlar kamusal işlere katılma hakkını da içeren ve o güne kadar reddedilen doğal haklarının ihlaline son verilmesi, oy kullanma hakkı, kamu hizmetlerine katılma hakkı ve bunu sağlayacak eğitim haklarını talep etmektedirler. Duygular Bildirgesi'nde on beş şikâyet sıralanmaktadır. Bunların başında oy verme hakkı ve yönetilenlerin kanunlara rıza gösterme hakkı gelmektedir. Daha sonraki şikâyetler ise evlilik sözleşmesinin adaletsizliği üzerinedir. Evlilik sözleşmesi ile kadının tüm varlığı sona ermekte, kadına ait olan her şey kocaya ait sayılmaktadır. Erkek kadının efendisi olmaktadır. Daha sonraki birkaç şikâyet ise, kadınların kazanç sağlayan işlerden dışlanması, üniversitelerin kadınlara kapalı olması, namus konusunda çifte standart uygulanması gibi toplumsal ön yargılar üzerinedir.¹³

19. yüzyıl Amerikan kadın hakları hareketinin liderlerinden olan Susan B. Anthony hakkında 1873 yılında kongre seçimlerinde oy kullanmak suretiyle yasaya itaatsizlik gerekçesiyle dava açılmıştır. Anthony'nin ünlü davasıyla bağlantılı olarak geliştirdiği iddialar oldukça önemlidir. Anthony suç işlemek bir yana, anayasa ile garanti altına alınan vatandaşlık hakkını kullanmış olduğunu iddia ederek Bağımsızlık Bildirgesi ve Anayasa'ya başvurmuştur. Ancak Yüksek Mahkeme Anthony'nin iddialarını kabul etmemiştir. Kadınlar Amerika'da 1920'de Anayasa'da yapılan Anthony Değişikliğinin onaylanması ile oy kullanma hakkını elde edebilmişlerdir.¹⁴

19. yüzyıl İngiltere'sine baktığımızda ise kadınlar bu yüzyılın ortalarında bile kocalarının veya babalarının mülkü kabul ediliyordu. 1882'ye kadar mülk edinme ve işletme hakları yoktu.¹⁵ Kadınlar evlendikleri zaman varlıkları sona eriyor, kocasının izni olmadan anlaşma yapamıyor, davada taraf olamıyordu. Bununla birlikte boşanma yasaktı ancak ayrılık belgesi alınabiliyordu. Bu süreçte de kocalar kadınların mülklerine el koyabiliyor, çocuklar da babaya ait kabul ediliyordu. 1854 yılında Barbara Leigh Smith'in evli kadınların durumunu eleştirmek için yazdığı makale büyük etki uyandırmış, 1856 yılında makale, altına 3000 imza atılmış bir dilekçe ile parlamentoya sunul-

¹³ Donovan, s. 31-32; Öztürk, s. 57-58.

¹⁴ Donovan, s. 53-54, 64; Öztürk, s. 67-68.

¹⁵ Berktaş, s. 44.

muştur. 1857 yılında Boşanma Kanununun çıkarılmasında bu kadınların aktiviteleri önemli rol oynamıştır. 1870 ve 1882 yıllarında çıkarılan Evli Kadınların Mal Edinme Yasaları da feministlerin uzun yıllar süren çabalarının ve İngiliz Parlamentosu'nda yaşanan büyük tartışmaların sonucudur.¹⁶ 1867 yılında ise John Stuart Mill kadınlara oy kullanma hakkı tanınması için İngiliz Parlamentosuna öneride bulunmuş ancak bu öneri reddedilmiştir. Mill'e göre kadınlar oy kullanma hakkına sahip olmalı, siyasi, hukuki ve sosyal bütün haklara kavuşmalıdır. Kadınların doğasının erkeklerden farklı olduğu fikri gerçekçi değildir. Mill eğer kadınların en başından beri erkeklerle eşit eğitim olanaklarına sahip olsalardı en az onlar kadar başarılı olacaklarını savunmuştur. Mill kadınların evlilikteki konumunu da tiranlık olarak nitelendirmektedir. Kadınların bağımlılık konumlarını sürdürmelerinin nedeni geleneksel rolün devamından öte erkeklerin onları orda tutma isteğidir. Mill'e göre İngiliz gelenekleri bir kadının kraliçe olmasını kabul etmekte ancak kadına parlamento üyesi olma hakkını tanımamaktadır.¹⁷ Mill'in kadın haklarını savunmasından sonra İngiltere'de süfrajat adı verilen hareket etkili olmaya başlamıştır. Mill'den önce İngiltere Başbakanı Disraeli de kadınlara oy hakkı verilmemesinin hiçbir haklı gerekçeye dayanmadığını ileri sürerek Mill'in görüşlerini desteklemiştir. Süfrajat hareketi kapsamında kadınlar oy hakkını elde etmek için sokak gösterileri düzenlemiş, sivil itaatsizlik yöntemlerini kullanmışlardır.¹⁸ Ancak İngiltere'de kadınların genel oy hakkını elde etmesi 1928'de gerçekleşebilmiştir.¹⁹

18. ve 19. yüzyılda Avrupa'daki örneklerini verdiğimiz kadın hareketi birinci dalga feminizm olarak nitelendirilen döneme aittir. Gerek konunun genişliği gerekse Osmanlı kadın hareketini incelerken karşılaştırma yapmamıza imkân vermesi bakımından Avrupa'daki gelişmeler hareketin ortaya çıkış süreci ve birinci dalga feminizmin örnekleri ile sınırlı tutulmuştur.

¹⁶ Filiz Barın Arkin, *Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını, Etkileşim Yayınları*, İstanbul, 2011, s.93-99.

¹⁷ Güriz, s. 30-31; Donovan, s. 64.

¹⁸ Güriz, s. 45.

¹⁹ Berktaş, s. 43.

II. Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın Hareketi

Batı'da kadınların hukuki statülerinde yaşanan gelişmelerin Osmanlı Devleti'ne yansımaması düşünülemezdi. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan siyasi, hukuki, eğitim ve düşünsel alandaki gelişmelerle Osmanlı toplumu da dönüşüm geçirmeye başlamış, kuşkusuz Osmanlı kadını da bundan etkilenmiştir. Ancak Tanzimat sonrası kadın hareketini incelemeye başlamadan önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bu döneme kadar olan süreçte Osmanlı kadınının konumuna kısaca değinmek gerekmektedir.

A. Tanzimat Öncesi Osmanlı Kadınının Hukuki Statüsü

Osmanlı hukukunda kadın hak ve fiil ehliyetine sahiptir. Hak ehliyeti ceninin sağ ve hür doğmasıyla kazanılır. Fiil ehliyetinin şartları ise, temyiz kudretine sahip olma, baliğ olma ve reşit olmadır. Hak ve fiil ehliyetinin kazanılmasında cinsiyetin bir önemi yoktur. Hak ve fiil ehliyetine sahip bir kadın, erkekler gibi her türlü hukuki işlemi yapabilir. Evlilik kurumu da Avrupa hukukunun aksine kadının ehliyeti üzerinde herhangi bir etki doğurmaz. Kadınların maddi varlıkları evlendiklerinde sona ermez veya kocalarının mülkiyetine geçmez. İslam-Osmanlı Hukukunda evlilikte mal ayrılığı rejimi kabul edilmiştir. Kadınlar mal varlıkları üzerinde kocalarının iznine ihtiyaç duymadan her türlü tasarrufta bulunabilirler. Hak ve fiil ehliyetine sahip olmanın sonucu olarak kadınlar davada taraf da olabilmişlerdir. Kendileri davalarını takip edebildiği gibi, istedikleri kişileri de davalarında vekil tayin edebilmişlerdir.²⁰

Teoride Osmanlı hukukunda kadının menkul veya gayrimenkul mülkiyeti üzerinde sınırlama olmamakla beraber uygulamaya bakıldığında kadınların malvarlıklarında gayrimenkullerin fazlaca yer almadığı görülmektedir.²¹ Çeşitli yollarla gayrimenkul edinen kadınların mülkiyet hakları da çokça saldırıya maruz kalmıştır. Kadınlar haklarını koruyabilmek için ciddi hukuki mücadeleler vermiştir.²²

²⁰ Akyılmaz, s. 57-60; Meral Altındal, Osmanlıda Kadın, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 45; Halil Cin, Gül Akyılmaz, Türk Hukuk Tarihi, Sayram Yayınları, Konya, 2016, s. 289; Akman, s 84.

²¹ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Mülkiyet Hakları ve Mülkiyet İlişkileri Çerçevesinde Kadının Hukuki Statüsü", II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, C.1, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 229.

²² Akyılmaz, Mülkiyet, s. 257.

Osmanlı Devleti'nde hiçbir ayırım yapılmaksızın herkesin devletten adalet talep etme hakkı olmuştur. Herkes şikâyetlerini bir dilekçe ile Divan-ı Hümayuna gönderebilmiştir. Kadınlar da önce şeriye mahkemelerine başvurmuş, buradan istedikleri sonucu alamazlarsa Divan-ı Hümayuna gitme haklarını kullanmışlardır. Örneğin 17. ve 18. yüzyılda Divan-ı Hümayuna gelen davalar çoğunlukla miras ve mülkiyet anlaşmazlıkları, boşanma ve mehir ve tefecilikle ilgilidir. Bu bakımdan 17. yüzyıl İstanbul kayıtlarına göre Osmanlı kadınları Avrupalı hemcinsleriyle kıyaslandığında sosyal ve ekonomik hayata daha fazla katılmıştır. Ayrıca tüm sınıflardan Osmanlı kadınları hakları ihlal edildiğinde, haklarını korumak için yasal mekanizmaların avantajlarını kullanmışlardır.²³

Osmanlı Devleti'nde aile hukuku alanında, dolayısıyla evlenme ve boşanma konusunda büyük oranda İslâm hukuku hükümleri uygulanmıştır. Evlenme ehliyetine sahip olan bir kadın kendi rızasıyla istediği kişi ile evlenebilir. Ancak nikâh akdi ile ilgili önemli bir mesele evlenme ehliyetine sahip olan kadının velisinin izni olmadan tek başına nikâh akdedip edemeyeceğidir. Osmanlı Devleti'nde 1544 yılına kadar erkek olsun, kadın olsun temyiz gücüne sahip ve ergenlik çağına gelmiş herkes velisinin rızası olmadan evlenebilmiştir. 1544 tarihinden itibaren ise buluşa ermiş olan kızların rızalarına ilaveten velilerin rızalarının alınması da şart koşulmuştur. Evlilikle ilgili diğer bir konu evliliğin şahsi hükümleridir. Evlilikte kadın ve erkeğin karşılıklı hak ve yükümlülükleri incelendiği zaman erkeğe üstünlük tanındığı görülmektedir. Kadın kocanın makul ve meşru isteklerini kabul etmeli ve ona itaat etmelidir. Koca müşterek ikametgâhı belirleme, kadının evden çıkışını ve eve ziyaretçi kabulünü de yasaklama hakkına sahiptir.²⁴

Evlilikle ilgili kadınların hukuki statüsünü etkileyen bir diğer konu çok eşliliklerdir. İslam hukukuna göre bir erkek aynı anda dört kadınla evli olabilir. Ancak bu durum eşler arasında her konuda eşitliğin sağlanması şartına bağlanmıştır. Aslında İslam hukukunda önerilen

²³ Fariba Zarinebaf-Shahr, "Women, Law and Imperial Justice in Ottoman İstanbul Late Seventeenth Century", *Women, the Family, and Divorce Law in Islamic History*, Syracuse University Press, Syracuse, N.Y., 1996, s.86-94.

²⁴ Akyılmaz, s. 37-38; Gül Akyılmaz, *Osmanlı Devletinde Eşitlik Kavramının Gelişimi*, Yayınlanmamış Profesörlük Eseri, Konya, 2000, s. 101.

tek eşlilik olmakla birlikte, çok eşliliğe de icazet verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde yapılan birçok araştırmada çok eşliliğin yaygın olmadığı görülmüştür. Daha çok yönetici sınıf ve zengin kesimde görülen çok eşlilik oldukça sınırlıdır.²⁵

Osmanlı hukukunda kadının durumunu etkileyen başka bir mesele de boşanmadır. İslam-Osmanlı hukukunda "talak" olarak ifade edilen boşanma erkeğin tek taraflı iradesi ile evlilik birliğini sonlandırmasıdır. Bunun dışında İslam-Osmanlı hukukunda anlaşmalı boşanma olarak ifade edebileceğimiz muhalaa yolu ile boşanma, kadına boşanma yetkisinin devredildiği tefviz-i talak ve adli boşanma olarak tefrik metotları karşımıza çıkmaktadır. Ancak boşanmada en çok karşılaşılan metot erkeğin tek taraflı irade beyanı ile karısını boşamasıdır. Bu durumun hukuki eşliğe aykırı bir uygulama olduğunu kabul etmek gerekir.²⁶

Kadınların hukuki statüsüne ilişkin İslam-Osmanlı hukukunda çok tartışılan meseleler arasında miras hakkı ve şahitlik de yer almaktadır. Osmanlı hukukunda mülk malların intikalinde feraiz kuralları aynen uygulanmıştır. Kuru mülkiyeti devlete ait olan miri arazi ile icareteynli ve mukataalı vakıflarda ise örfi intikal kuralları geçerli olmuştur. Kur'an kadına birçok durumda miras hakkı tanımıştır. Ancak üç durumda kadına erkeğin yarısı kadar miras payı vermiştir. Bunlardan birincisi karı-kocanın durumudur. Diğer ikisi ise kadının aynı ana-babanın çocuğu olarak erkek kardeşleriyle birlikte mirasçı olmasıdır. Aslında kadının mirastan yarım pay alması durumu sınırlıdır. Bununla birlikte bu paylaşımın günümüzdeki "kanun önünde eşitlik" ilkesiyle bağdaşmadığı da bir gerçektir.²⁷ Örfi intikalde ise 1847 yılına kadar murisin kadın ya da erkek oluşu miri arazinin paylaşım biçimini değiştirmiştir. 1847 yılında çıkarılan tebliğde ise kadın ve erkek murisin miri arazisinin intikalinde erkek ve kız evlât arasında eşitlik sağlanmıştır. Bundan sonra çıkarılan 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi, 1867 tarihli Tevsi-i İntikal Nizamnamesi ve 1912 tarihli Emval-i Gayr-ı Menkulenin İntikalât-ı Hakkındaki Kanun-u Muvakkat' de erkek ve kız çocuklar arasındaki eşitlik ilkesi korunmuştur. Hatta bu düzenle-

²⁵ Akyılmaz, Kadın, s. 33-35; Altındal, s. 56.

²⁶ Akyılmaz, Kadın, s. 41-50.

²⁷ Akyılmaz, Eşitlik, s. 116-117.

melerde daha alt derecelerdeki kadın ve erkekler arasında da eşitlik ilkesi benimsenmiştir.²⁸

Kur'an'da iki kadının şahitliğinin bir erkeğin şahitliğine denk tutulduğuna dair gerekçe olarak gösterilen ayet esasen borçlanma akdine ilişkindir. Bu nedenle düzenlemenin tüm hukuki meselelerdeki şahitliklerde "iki kadın eşittir bir erkek" şeklinde genelleştirilmesi mümkün değildir. İslâm hukukunun ilk kaynağı olan Kur'an'da mali konular dışında kadının şahitliği ile ilgili bir kısıtlama olmamakla birlikte İslam hukukçuları konuyu daha farklı yorumlamışlardır.²⁹

Osmanlı hukukunda kadının hukuki statüsüne ilişkin verdiğimiz örneklerle bakıldığında kadın-erkek eşitliğine aykırı birçok uygulamanın varlığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Osmanlı kadını dönemin Avrupa kadınları ile kıyaslandığında hukuki olarak oldukça iyi konumdadır. Hukuki statüsünün yanında Osmanlı kadınının toplumsal hayattaki konumuna da kısaca değinmek gerekmektedir. Çünkü Tanzimat sonrası dönemde kadınların en çok sorguladığı konulardan biri de toplumsal hayattaki konumlarıdır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Osmanlı kadını Türk örf ve adetleri ve İslam hukuku kuralları çerçevesinde normal yaşantısına devam etmiştir. Kadın ve erkeği ayıran harem ve selamlık uygulaması henüz ortaya çıkmamıştır. Osmanlı kadını sosyal ve ekonomik hayatın içinde yer almıştır. Ancak zamanla, özellikle şehirlerde yaşayan kadınlar ile erkekler arasında sınırlar çizilmiş, kadınlar sosyal ve ekonomik hayattan çekilmeye başlamışlardır. Kadın ve erkeklerin kullanacakları taşıtlar, mesire yerleri ayrılmıştır. Kadınların sokağa tek başına çıkmaları yasaklanmıştır. Hatta sokağa çıkmalarının tamamen yasaklandığı veya belirli günlerle sınırlandırıldığı dönemler olmuştur. Bu kısıtlamalar çoğunlukla şehirde yaşayan kadınları etkilemiş, kırsal kesimdeki kadınlar eski hayatlarını sürdürmüştür.³⁰

²⁸ Akyılmaz, Eşitlik, s. 118.

²⁹ Akyılmaz, Eşitlik, s. 119.

³⁰ Gül Akyılmaz, "Cumhuriyetten Önce Türk Kadını", *Yeni Forum Aylık Siyaset-İktisat-Kültür Dergisi*, C. 13, S. 272, Ocak, 1992, s.64; Gülnihal Bozkurt, "Cumhuriyet Öncesi ve Sonrasında Türk Kadınının Hukuki Durumu", Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1996, s. 158; Emel Doğramacı, *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 6.

Osmanlı Devleti'nde bu sınırlamaların yanında her dönemde kadınların kıyafetlerine de karışılmıştır. Aslında Fatih dönemine kadar kadınların yüzü kapalı değildir. Bu tarihten sonra kadınlar eski geleneklerinden kopmuştur. III. Selim, II. Mahmut gibi ilerici padişahlar bile kadınların kıyafetlerini düzenleyen fermanlar yayınlamıştır. Tanzimat'tan sonra da kadınların kıyafetleri fermanlara konu olmaya devam etmiştir.³¹

B. Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın Hareketi

III. Selim ve II. Mahmut ile başlayan modernleşme süreci Tanzimat ve Islahat Fermanlarının yayınlanması ile devam etmiş, II. Meşrutiyet döneminde belirginleşmiştir. Bu durum Osmanlı kadınının konumuna da yansımıştır. Özellikle Meşrutiyet döneminde kadınlar, bu dönüşümlere paralel olarak statülerinde değişiklik yapılması yönünde taleplerini gündeme getirmeye başlamıştır. Kadınlar taleplerinin gerçekleştirilmesi için çok sayıda dernek kurmuş, konferanslar düzenlemiş ve dergiler çıkarmışlardır. Artık bu dönemde Osmanlı kadınının sesi yükselmiş ve hak arayışı mücadelesi başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile yeni bir döneme geçilmiştir. Tanzimat Fermanı'nda kadınlara dair özel düzenlemeler yoktur. Ancak dönemin getirdiği yenilikler ve gelişmeler dolaylı olarak Osmanlı kadınını da etkilemiştir. Kadınlar toplumsal hayatta daha görünür olmaya başlamış ve kendi konumlarını sorgulamışlardır.³²

Meşrutiyet döneminde oluşan eşitlik ve özgürlük ortamına, eşitlik ve özgürlük iddialarının kanunlara yansımına rağmen, kadınlar bu değişimin kendilerini kapsamadığını fark etmişlerdir. Tıpkı Avrupa'daki hemcinslerinin yaşadığı hayal kırıklığında olduğu gibi örgütlenmeye başlamışlardır. Kadınlar artık ortak bilinç oluşturmaya, eş ve anne rolleriyle sınırlı toplumsal konumlarından kurtulmaya çalışmaktadırlar. Eğitim, çalışma, eşit yurttaşlık ve oy hakkı ve evlilikle ilgili taleplerini yüksek sesle dile getirmektedirler.³³

³¹ Altındal, s. 49; Akyılmaz, *Türk Kadını*, s. 64.

³² Akyılmaz, *Kadın*, s. 81; Altındal, s. 181.

³³ Çakır, s. 406; Hazırlayan: Hülya Osmanağaoğlu, *Feminizm Kitabı Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s.26-27.

Osmanlı kadın hareketinin seyrinin ve taleplerinin Avrupa'daki birinci dalga feminist hareket ile örtüştüğü görülmektedir. Her toplumda olduğu gibi, Osmanlı kadın hareketinin kendine özgü özellikleri olsa da, Avrupa'daki feminist hareket ile eş zamanlı olarak ilerlemiştir.³⁴

Osmanlı kadınları dergi ve gazeteler çıkartarak, çeşitli toplantılar düzenleyerek ve dernekler kurarak kendi kamusal alanlarını yaratmaya başlamıştır. Kadın dergileri ile kendilerini birey olarak ifade etmiş, sorunlarını dile getirmişlerdir. Kurdukları dernekler ise örgütlenmelerini ve sorunlarının çözümünü hayata geçirmelerini sağlamıştır. Hareketin yaşandığı dönemin şartlarında yaratılan yeni kadın imajının çeşitli yollarla kamuoyuna sunulması hareketin eylemci özelliğini göstermektedir.³⁵ Bu bağlamda Tanzimat sonrası kadın hareketi çıkarılan kadın dergileri ve kurulan kadın derneklerinden örnekler üzerinden incelenecektir.

Tanzimat sonrası dönemde çıkarılan dergilerin bazıları erkekler tarafından yayınlanmıştır. Bununla birlikte tamamen kadınların çıkardığı dergilerin sayısı da oldukça fazladır. Dönemin kadınlarının durumunu ve taleplerini ne kadar cesur bir dille ifade ettiklerini göstermek açısından dergilerdeki yazılar dikkate değerdir.

1868 yılında çıkarılan Terakki gazetesi kadınlar lehine yayın yapan bir gazetedir. Kadın hakları ve seçimden söz eden ilk gazete budur. Kimliklerini açıklamasa da kadın mektuplarına yer vermiştir. Bu mektuplarda kadınlar kendi sorunlarını dile getirmiştir. Mektuplardan birinde vapurlarda kadınlara ayrılan yerlerin kötülüğünden yakınılmış, erkeklerle aynı vapur ücreti ödemelerine karşın, böyle hor görülmelerinin nedeni sorulmuştur.³⁶ 1869 yılında ilk kadın dergisi olarak nitelendirilebilecek Terakki-i Muhadderat çıkarılmıştır. Dergide dönemi ve kadının konumunu eleştiren çok sayıda mektup yer almıştır. Rabia imzalı mektupta kadın yeniden tanımlanmış, hâkim söylem eleştirilmiştir: “Şurasını iyi bilmek gerekir ki ne erkekler kadınlara hizmetkâr, ne de kadınlar erkeklere cariye olmak için *yaratılmıştır...*

³⁴ Berktaş, s. 90; Çakır, s. 406; Osmanağaoğlu, s. 27.

³⁵ Berktaş, s. 95; Çakır, s. 406-407.

³⁶ Akyılmaz, Kadın, s. 90; Çakır, s. 60; Şefika Kurnaz, Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2015, s. 85-86.

*El ve ayak, göz, akıl gibi vasıtalarda bizim erkeklerden ne farkımız vardır? Biz de insan değil miyiz? Yalnız cinsimizin ayrı oluşu mu bu halde kalmamıza sebep olmuştur? Bunu hiçbir sağduyu kabul etmez...*³⁷ 1886 yılında yayın hayatına başlayan Şükûfezar dergisi yalnızca kadınların çıkardığı, sahibi kadın olan ilk kadın dergisidir. Derginin yayın amacı kadınların varlığını kamuoyuna duyurmaktır. İlk sayısında bu amaç şöyle ifade edilmiştir: *“Biz saçı uzun aklı kısa diye erkeklerin hande-i istihzasına hedef olmuş bir taifeyiz. Bunun aksini ispat etmeye çalışacağız. Erkekliği kadınlığa, kadınlığı erkeklığe tercih etmeyerek şâhreh-i sa’y ü amelde mümkün olduğu kadar pâyendâz-ı sebât olacağız.”*³⁸

Bu yıllarda birçok dergi ve gazete yayınlanmaya devam etmiştir. Bunların içinde başyazarı ve yazı kadrosunun çoğu kadın olan “Hanımlara Mahsus Gazete” 1895’te yayın hayatına başlamış, 1908’e kadar 13 yıl devam etmiş en uzun süreli kadın dergisidir. Dergi kadının, iyi anne, iyi eş rolünü reddetmemekle birlikte, konumunu sorgulamış erkeklerle kıyaslamıştır. Bunun ilk örneğini Fatma Aliye vermiştir: *“Temeddün eden milletlerin ulûm ü fînûnda evvela erkekleri terakki eyledikleri ve kadınların onlara peyrev oldukları görülüyor. Erkekler o hazineye girdiklerinin ibtidâsında kendilerini takib eden kadınları kıskanıp o hazinenin cevherlerini onlardan sakınmak istiyorlar. Güya ki hakk-ı takaddümü hod-kamlıkla bir hakk-ı tasarruf ve temellük yerine koymak istiyorlar. Bu hep böyle olmuş böyle gelmiş şeylerdendir. Ama böyle olmuş dememiz böyle yapmışlardır demektir. Yoksa bu ilm u fazlın sahibi olan cenab-ı feyyaz-ı mutlak hazretleri onu kullananların erkeğine dişisine hep birden ihsan buyurmuş olduğundan bunu kadınlardan diriğe erkeklerin iktidarı erişebilir mi?”* Hanımlara Mahsus Gazete, Kadınlar Dünyası dergisi yayınlanana kadar, yayın kadrosunun hemen hepsinin kadınlardan oluştuğu tek gazetedir.³⁹

Hanımlara Mahsus Gazete’nin yayın hayatının sona ermesinden sonra II. Meşrutiyet’e kadar dikkat çeken bir dergi olmamıştır. II. Meşrutiyetle birlikte kadın dergilerinin sayısında bir patlama yaşanmıştır. Demet, Mehasin, Kadın, İnci, Diyane, Süs, Kadınlık, Erkekler Âlemi, Siyanet, Seyyale, Kadınlar Âlemi, Hanımlar Âlemi ve Kadın-

³⁷ Çakır, s. 62; Kurnaz, s. 86; Altındal, s. 182.

³⁸ Çakır, s. 65; Aynur Demirdirek, Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993, s. 15; Kurnaz, s. 87; Altındal, s. 183.

³⁹ Demirdirek, s. 21; Çakır, s. 69; Akyılmaz, Kadın, 90-91; Altındal, s. 184

lar Dünyası gibi çok sayıda dergi yayınlanmıştır. Bu dergilerin içinde Kadınlar Dünyası dergisi oldukça radikal görüşlere sahiptir. Dergi, 1913'te kurulan feminist nitelikteki Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti'nin yayın organıdır.⁴⁰ Kadınlar Dünyası dergisinden örnekler vermeden önce Demet dergisinde kadınlara yönelik saldırılara isyan eden bir yazıdan bahsetmek gerekmektedir. Meşrutiyetin ilanından sonra Şehzade Camii ve Beyazıt'ta kadınlara yönelik saldırılar olmuş ve "Esef ü Hayret" başlıklı yazıda kadınlar şöyle isyan etmiştir: "...Birtakım kalpsizlerin bu gibi harekât-ı tecavüzkârâneleri zavallı hanımlarımıza ne kadar tesir ediyor. Senelerce mahzun, evlerin köşelerinde kapalı kalan mevcudiyetleri hala mahpus mu kalacak? Müslüman kadınlarını sokağa çıkarmaktan men eden şer'i ve nizami hiçbir mecburiyyet yokken dinin siper-i ulviyyeti arkasına gizlenerek örfi hükümlerle herkesin ortasında iffet-i nisviyyeyi tahkir edenler cezasız mı kalacaklar? Artık buna sükût etmeyecekler, onlar da kalemleriyle müdafaa-i nefis edecekler."⁴¹ Bu yazı hem o zamana kadar Osmanlı kadınlarının toplumsal hayattan koparılmalarından şikâyet etmesi, hem de İslam dini kullanılarak yapılan saldırıları eleştirmesi bakımından dikkate değerdir.

II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan kadın dergileri içinde en dikkat çeken "Kadınlar Dünyası" dergisidir. Dönemin koşullarında oldukça radikal söyleme sahip olan dergide bugün için bile oldukça cesur yazılar yayınlanmıştır. Dergi, kadınların hak mücadelesinde bir araç olarak ele alınmış, kadınlar toplumdaki ve erkeklerin gözündeki kimliklerini sorgulamıştır. Dergide, kadın-erkek eşitsizliği üzerinde durulmuş, kadınlara yükseköğrenim hakkı verilmesi, kıyafetlerinin değiştirilmesi, kadının evin dışına çıkarak eş ve anne rollerinden kurtulması gibi birçok somut talepler yer almıştır. Bununla birlikte evlilikteki eşitsizlikler, çok eşlilik, evlenmede görücü usulü, erkeklerin kadınlar üzerindeki ezici tavırları gibi birçok konuda dönemin zihniyetini eleştiren yazılar yayınlamışlardır. Kadınlar Dünyası dergisi feminizmi hareketlerini tanımlayıcı bir kelime olarak kullanmıştır. Dergiye ayrıcalıklı konuma getiren özellik ise kadın hakları mücadelesini başlatması, kadın hareketinin oluşmasına zemin hazırlamasıdır.⁴²

⁴⁰ Demirdirek, s. 27; Akyılmaz, Kadın, s. 91; Çakır, s. 80.

⁴¹ Demirdirek, s.31; Tülay Keskin, "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, 2005, s. 296; Altındal, s. 184.

⁴² Akyılmaz, Kadın, s. 91-92; Çakır, s. 81,145; Demirdirek, s. 49.

Kadınlar Dünyası tamamen kadın yazarlardan oluşan bir dergidir. Henüz ilk sayısında “Mukaddime” başlıklı yazıda hak arayışı sürecinde kadınların erkeklere ihtiyacı olmadığını belirterek erkeklerin kadına bakış açısını şöyle eleştirmiştir “... Biz Osmanlı kadınları kendimize mahsus inceliğimiz, kendimize mahsus âdat ve âdabımız vardır. Onu erkek muharrirler bir kadının anlayabileceği ruhla anlayamazlar, lütfen bizi kendimize bırakınlar, hayallerine baziçe buyurmasınlar! Biz kadınlar hukukumuzu kendimiz bizzat kendi içtihatımızla müdafaa edebiliriz... Biz zavallı kadınlar, erkekler nazarında daima bir meyve, bir meta halindeyiz. Amelimiz, hakk-ı hayatımız tahdit edilmiştir. Hem de hiçbir zaman tam manasıyla erkeklere enis-i can, refik-i ömr, şerik-i hayat olamadık...”⁴³ Başka bir yazıda erkeklerin ikiyüzlü bakış açısı eleştirilmiş, göründükleri kadar hürriyet yanlısı olmadığından söz edilmiştir. Hak ve hürriyetlerini elde edebilmek için asırlarca uğraştıklarından ancak bu hak ve hürriyetleri yalnızca kendileri için istediklerinden bahsedilmektedir: “...Erkekler on beşinci asrı müteakip hürriyetlerini gasbeden müessesata karşı isyana başladılar. İbtida papazlardan hürriyetlerini almak için asırlarca uğraştılar... Azim inkılaplarla hürriyetlerini ilan ettiler. Yalnız bu esnada hürriyetleri temin edilmemiş bir kitle, bir kitle-i muazzama kaldı. O da biz zavallı kadınlar... Evet, erkekler zahiren bu kadar hürriyet-perver göründükleri halde hakikatte birer küçük müstebitten başka bir şey değillerdir. Hürriyet, hürriyet sadalarıyla koca kıtalar kanlara boğdukları esnada bile kendilerinden daha büyük, daha mühim olan âlem-i nisvanı gözleri görmedi. Onlara hukuk-ı siyasiye değil, hukuk-ı insaniye bile bahşetmekten çekindiler. İçlerinde hukukumuzu müdafaa etmek arzu edenlere bile feminist diye tahkir ve tezyif etmeye başladılar...”⁴⁴ Dergide kadınlar erkeklerin gözünden tanımlanmalarını eleştiren birçok yazı yazmıştır. Yazılarda oldukça dikkat çekici ifadeler yer almıştır: “Kadın bizde sırf, bir alet-i zevk-i ricaldir.” “Türk erkeklerinin felsefesince, kadınlar dünyaya erkeklerin rahatını temin için gelmiştir... Kadınlığın hayat hakkı yoktur... Erkeklerin esiridirler.”⁴⁵

Kadınlar Dünyası’nda kadınların taleplerini dile getiren çok sayıda yazı yazılmıştır. Kadınlar taleplerini devlete de iletmişlerdir. Hatta zaman zaman ısrarcı olarak istediklerini elde etmeyi başarmışlardır. İlk dönemlerde siyasi hak talebinde bulunmamışlardır. Ancak bu du-

⁴³ Osmanağaoğlu, s. 59.

⁴⁴ Osmanağaoğlu, s. 61-62.

⁴⁵ Çakır, s. 168.

rum geçicidir. Öncelikle kadının toplumsal ve hukuki konumunun iyileştirilmesi gerekmektedir. Siyasi haklarını kullanabilecek seviyeye geldiklerinde ise seçme ve seçilme hakkından bahsetmeye başlamışlardır.

Tanzimat sonrası dönemde kadınların örgütlü hale gelmesini sağlayan dernekler kurulmuştur. Bu örgütlenmeye dernek düzeyinde olmasa da, katkı sağlayan konferanslar da düzenlenmiştir. Kadınlar haklarını istemek ve kendilerini ifade etmek için bir araya gelmişlerdir. Bu konferansların içinde oldukça dikkate değer olan Beyaz Konferanslardır. II. Meşrutiyet'ten sonra başlayan ve on kez toplandığı düşünülen konferanslar, katılanların beyaz başörtüsü takmaları ve salon duvarlarının beyaz olması nedeniyle bu adla anılmaktadır. Konferanslar üst düzey bir bürokrat ya da paşanın kızı olduğu tahmin edilen, kimliği tespit edilemeyen P.B.'nin yaşadığı konakta düzenlenmiş ve P.B imzasıyla "Kadın" dergisinde yayınlanmıştır. Oldukça radikal söylemleri olan Fatma Nesibe Hanım'ın verdiği konferanslar büyük ilgi görmüştür. Kadın dergisinde yayınlanan "Beyaz Konferans" başlıklı yazının bazı bölümleri Fatma Nesibe Hanım'ın fikirlerine örnektir: *"Ah şu zaif kollarımda kuvvet olsaydı, hilkat bana da bir demir pençe, sert bir kalb verseydi, yapacağım ilk iş, birçok erkeğin kafasını paralamak olacaktı! Fakat manen? Bunu kabul edemeyiz hanımlar! İçinizde saçlarının uzunluğuna rağmen, en akılsız ben olduğum halde... Her asrı tedkik ediniz; erkekler hep fena, meş'um hatalarla tesis etdikleri avâkıbı işhâd ediyorum, herhalde onların yüzde doksan dokuzundan akıllıyım... Bugün kadın nedir? Erkeklerin kadınlara karşı meşhur-ı âlem olan nezâketlerine rağmen sorarım, bir 'alet-i zevk', bir 'çocuk makinesi', 'tatlı bir et'den başka birşey mi? Keşke! Hayır, bu da değil hanımlar! Hiçbir ifrata, hiçbir garaza tâbi olmayarak söylüyorum, keşke böyle olsaydı; bari bu namla bir mevki-i hüürmet ve ehemmiyet kazansaydık!"* Yazıda bunlar gibi çarpıcı birçok ifade bulunmaktadır.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken dünya kadını da örgütlenmeye ve mücadelesine devam etmektedir. Hatta Osmanlı kadınları da uluslararası boyutta örgütlenmeye başlamışlardır. 1900 yılında Paris'te üç tane uluslararası kadın kongresi düzenlenmiş, 1904 yılında ise Berlin'de Uluslararası Kadın Konseyi'nin⁴⁷ beş yılda bir

⁴⁶ Çakır, s. 118-125.

⁴⁷ Birleşmiş Milletler'de danışma statüsündeki bir organizasyondur. Milletler Cemi-

düzenlediği kongrelerin üçüncüsü toplanmıştır. Bu iki kongrenin Osmanlı kadınları açısından önemi, iki Türk kadının uluslararası alanda Osmanlı kadınlarının durumu ile ilgili konuşma yapmış olmasıdır. İlk kez 1900 yılında Paris'te Selma Rıza, 1904'te Berlin'de Hayriye bin Ayad konuşmuştur. İkisi de Osmanlı kadının durumunu anlatmış, İslam Hukukunun kendilerine tanıdığı hakların dahi verilmediğini ifade ederek bundan hükümetleri ve erkekleri sorumlu tutmuştur. Selma Rıza konuşmasında hükümeti eleştirmiştir; *“Halkı cehalet ve fanatizm içinde tutan bugünkü hükümet, halkı daha iyi sömürebilmek için, kadının özgürleşmesinin dine aykırı olduğu inancını yaymıştır. Ve ilerlemeye tutkun olan Müslüman kadınının tüm çabaları İslam'ın kendisine verdiği hakları tekrar elde etmeye yöneliktir. Kur'an yasalarını uygulamak zorunda olan Osmanlı hükümeti, bu hakları görmezden gelirse, İslam'ın temel ilkesini yadsımış olur.”* Hayriye Hanım ise daha sert bir üslupla hükümeti eleştirmektedir: *“Gerçek manasıyla İslam kadınlara en talepkâr Avrupalı kadını bile tatmin edebilecek haklar ve ayrıcalıklar sunar. Fakat hükümet, kadının erkek üzerinde ilerlemeci manada rahatsız edici bir etki ortaya koyabileceğine dair korkusu gibi aslında basit bir sebepten dolayı, ahmakça bir cehaletle ürettiği zorbaca koşullarda kadını körelmeye zorlar.”*⁴⁸ Her iki konuşma da, Osmanlı Devleti'nde İslam hukukunun kadınlara tanıdığı hakların dahi verilmediğine dikkat çekmektedir. Yapılan bazı düzenlemelerin meşruiyetinin sağlanması için İslam hukukuna uygunmuş gibi gösterilmesi eleştirilmektedir. Bu konuşmalar Osmanlı'da kadınlarla ilgili yapılan kısıtlayıcı düzenlemelerin İslam hukukuna uygunluğunun sorgulanması bakımından önem taşımaktadır.

Tanzimat sonrası başlayan değişim sürecinin özellikle de Meşrutiyet'ten sonra belirginleşen özelliği kadınların toplumsal hayatta daha görünür olmaları ve örgütlenmeye başlamalarıdır. Örgütlenmeleri dernekler aracılığı ile olmuştur. Kurulan dernekler kadın hareketinin yaygınlaşmasına da katkı sağlamıştır. Kadınlar ilk olarak yardım dernekleri kurarak örgütlenmiştir. Daha sonra kadınların eğitilerek meslek kazanması amacına yönelik, kültürel amaçlı, ülke so-

yeti ile de çalışmıştır. Uluslararası alanda çalışan ilk kadın hakları organizasyonudur. Kadın hakları üzerinde ve cinsiyet temelli sosyal adaletsizliğe karşı çalışmaktadır. <http://www.icw-cif.com/01/03.php>, Erişim Tarihi: 06.03.2017.

⁴⁸ Adil Baktaya, Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi, H2O Kitap, İstanbul, 2016, s. 125-137.

runları ve vatan savunması için dernekler kurulmuştur. Hatta İttihat ve Terakki Partisi'nin kurduğu kadın dernekleri de vardır. Feminist amaçları olan tek dernek ise Kadınlar Dünyası dergisinin de yayın organı olduğu Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyetidir.⁴⁹

Kurulan derneklerden özellikle kadın hakları bakımından ilgi çekici birkaçından ve faaliyetlerinden bahsetmek gerekmektedir. 1908 yılında Halide Edip ve arkadaşları tarafından "Teal-i Nisvan Cemiyeti" kurulmuştur. Derneğe üye olmak için İngilizce derslerine devam etmek şart koşulmuştur. Derneğin amacı kadınların eğitim ve kültür seviyesini yükseltmek, fikri açıdan geliştirmektir. Derneğin üyelerinde olan Nezihe Muhiddin: "Bu kadın cemiyeti birçok işi yapmaktan ziyade, hanımlar arasında içtimai bir hayat tesisine matuf" diyerek aslında ortak bir bilinç, örgütlülük yaratmayı hedeflediklerini de ifade etmiştir. Dernek amaçlarını gerçekleştirmek için konferanslar düzenlemiş, çeviriler yapmış, İngilizce kursu açmış, çeşitli dersler vermiştir. Dernek İngiltere'deki kadın hareketini de yakından takip etmiştir. Dernek çalışmalarını kapsamında Halide Edip konferanslar vermiştir. Bu konferanslarda ilk kez kadın ve erkek aydınlar aynı salonda bir araya getirilmiştir.⁵⁰

Kadınların eğitilerek meslek hayatına kazandırılması amacını taşıyan "Cemiyet-i Hayriye-i Nisvan" 1908 yılında Selanik'te kurulmuştur. Dernek kadınların eğitimini temel amaç edinmiş, bu kapsamda okullar açmış, kız okullarındaki eksiklikleri gidermeyi hedeflemiştir. Yetim ve yoksul kız öğrencilere yardımı dernek programına almıştır.⁵¹

Eğitim sorunuyla ilgilenen derneklerin yanında, kadınlara meslek öğreten, dikimevleri ve fabrikalar açan dernekler de kurulmuştur. Bu sayede kadınların geçim sorunu çözülmüş olacaktır. Kadınlara istihdam alanı sağlamayı hedef alan dernekleri sadece kadınlar kurmamıştır. Enver Paşa'nın önderliğinde 1916 yılında "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi" kurulmuştur. Derneğin amacı "kadınları yapabilecekleri işlere yönelterek, namuslarıyla yaşamlarını sürdürebilecek şekilde, gelir elde etmeye alıştırmak ve himaye etmek" olarak belirlenmiştir. Ayrıca dernek harpten sonra ahlaki bozuklukları önlemek için çalışanların evlenmelerine yardım edecektir. Dernek sadece kadınların çalıştığı, ço-

⁴⁹ Kurnaz, s.155; Çakır, s. 87-107; Akyılmaz, Kadın, s. 87.

⁵⁰ Kurnaz, s. 156-157; Çakır, s. 97-99; Akyılmaz, Kadın, s. 87.

⁵¹ Çakır, s. 90-91.

rap, fanila örücülüğü, elbise, dantel ve beyaz iş gibi kollarda fabrikalar açmıştır.⁵² Derneğin yönetiminde ve üyeleri arasında hiç kadın yoktur. Bu durum kadın dergilerince eleştirilmiştir. Kadınlar Dünyası dergisi bir sayısında derneğin çalışmalarını takdir etmekle birlikte, idaresinde kadınlara yer verilmemesini bir hak ihlali olarak nitelendirmiştir. Bir başka sayısında ise kadınlığa ait bir meselede idarede yer almak kadınların hakkıdır diyerek eleştirilerini tekrar etmişlerdir.⁵³

II. Meşrutiyet döneminde kadın dernekleri arasında feminist olarak tanımlanabilecek en radikal dernek Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyetidir. Bu dönemde gerçekleştirdiği faaliyetlerle kadın dernekleri arasında sesini en çok duyurana olmuştur. Dernek, Kadınlar Dünyası dergisi aracılığıyla kuruluşunu duyurarak harekete destek veren kadınların sözcülüğünü üstlenmiştir. Bilinçlendirme ve yol gösterme işlevleri ile Osmanlı kadınının harekete geçmesini sağlamıştır.⁵⁴ “Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti Faaliyette” başlıklı yazıda derneğin üye kabulüne başladığı, üyelik koşulları ve amaçları yer almıştır. Kadınların dış kıyafetlerinin ıslahı, çalışma hayatının ıslah edilerek kadınların sefaletinin azaltılması ve eğitimin genelleştirilerek kadınların kültür seviyesinin yükseltilmesi hedeflenmiştir.⁵⁵ Derneğin programında kadının toplumsal yaşamla bütünleştirilmesi, çalışma hayatına katılması vurgulanmıştır. Kuruluş aşamasında siyasi hak talebi programda yer almamıştır. Ancak 1921 yılında bu talep de dernek programına girecektir.⁵⁶ Dernek, kadın-erkek eşitsizliğine karşı mücadele başlatmış, kadının durumunun düzeltilmesi için toplumsal inkılap yapmanın vakti geldiğini belirtmiştir. Boşanma hakkının kadına tanınması, çok eşliliğin önlenmesi, görücü usulünün kaldırılması gerektiği belirtilmiştir. Dernek, geçim kaynağından yoksun kadınlar için iş evleri açmayı önermiş ve örnek olarak bir terzi evi açarak, dışarıya siparişe iş yapılmasını sağlamıştır. Derneğin kadın ve erkeğin iş hayatında birlikte yer alması yönündeki yayınları başarılı olmuş, kadınlar tarafından çeşitli ticarethaneler açılmıştır.⁵⁷

⁵² Tiğınçe Ohtar, Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 104; Akyılmaz, Kadın, s. 88; Çakır, s. 94; Kurnaz, s. 170.

⁵³ Ohtar, s. 127-128.

⁵⁴ Çakır, s. 107.

⁵⁵ Osmanağaoğlu, s. 76.

⁵⁶ Çakır, s.108.

⁵⁷ Çakır, s. 109; Akyılmaz, Kadın, s. 88.

Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti özellikle Kadınlar Dünyası dergisi aracılığıyla her alanda kadınların karşılaştıkları problemleri dile getirmiştir. Derneğin iki önemli başarısı olmuştur. Bunlardan ilki dernek üyesi Belkıs Şevket'in ilk Türk kadını olarak uçağa binmesidir. Belkıs Şevket uçağa binmek için havayolu şirketine başvurmuş fakat kadın olduğu gerekçesi ile talebi reddedilmiştir. Daha sonra gerekli izinler alınarak, Türk kadınının ilmi gelişmelere seyirci kalmadığı gösterilmek amacıyla Belkıs Şevket pilot eğitmeni Fethi Beyle birlikte uçmuştur. Hatta dernek orduya uçak hediye etmek istemiş ancak bu girişimi gerçekleştirememiştir.⁵⁸ Belkıs Şevket'in uçağa binmesi ve orduya "Kadınlar Dünyası" ismiyle bir uçak hediye etmek için heyet oluşturulduğu da dergide büyük bir gururla duyurulmuştur.⁵⁹ Derneğin asıl başarısı ise yedi Osmanlı kadınının ilk kez bir kamu kurumuna girmesini sağlamasıdır. 1912 yılında Dâhiliye Nezaretine yazılan bir tezkirede istihdamlarına gerek görülen kadınların memuriyete tayin edilip edilmeyeceği sorulmuştur. Tezkireye olumlu cevap gelince, kadın memur çalıştırma talebi ilk olarak Osmanlı Der-saadet Anonim Telefon Şirketinden gelmiştir. İki yüz Müslüman kadın başvuru yapmış, ancak Fransızca ve Rumca bilmedikleri gerekçesiyle kabul edilmemişlerdir. Derneğin teşviki ve verdiği mücadele sonucu yedi Müslüman kadın memur olarak işe başlamıştır.⁶⁰

III. Kadınların Hukuki Talepleri

Osmanlı kadınlarının çeşitli dergiler ve dernekler aracılığı ile verdiği hak arayışı mücadelesindeki taleplerini birkaç başlık altında top-

⁵⁸ Altındal, s. 196; Çakır, s. 110; Kurnaz, s. 166.

⁵⁹ "...geçen hafta Belkıs Şevket Hanımefendi kızımız hem bir cesaret-i medeniye göstermiş olmak, korkakları da cesaretlendirmek hem de milletin inzârını muhteraat-ı feniyeyle celb etmek yolunda tayyare ile havada cevelân icra etti. Bu cevelân bütün Osmanlılar tarafından takdirler, tahsinler ile alkışlandı. Ve zannederiz ki senelerden beri uyuyan kadınlığın gösterdiği bu cesaret erkekleri de ikâz etti... Belkıs Şevket, bu kahraman kızımız din ve mezhep tefrik etmeksizin havada Osmanlı kadınlığının şan ve şerefini, cesaret-i medeniyesini cihana ilan yolunda tayran ederken zeminde bulunan Osmanlı kadınlığından hazin kartlar atarak muhterem ordumuza "Kadınlar Dünyası" ismiyle bir tayyare ihdasını temenni etti. Bu temennisini isa'fa bütün kadınlığın iştirak edeceğinde şüphemiz yoktur. Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti Belkıs Şevket Hanımefendi kızımızın bu arzu-yu vatanperveranesinin isa'fını Osmanlı kadınlığının ittihad etmiş elleriyle temin için bilaiçtima' iane cemine, erkân ve azasından bir heyet tefrik etti..." , "Kadınlar Dünyası Tayyaresi", *Kadınlar Dünyası*, S. 20, s. 2, 13 Aralık 1913.

⁶⁰ Oktar, s. 60-61; Çakır, s. 109; Akyılmaz, Kadın, s. 89.

layabiliriz. Öncelikli talepleri eğitim hakkı, çalışma hakkı ve aile hukukuna dair talepler olmuştur. Daha sonra bunları siyasi hak talepleri izlemiştir.

A. Eğitim Hakkı

Kadınların en çok üzerinde durduğu mesele eğitim hakkı olmuştur. Açılan okullardaki eğitim-öğretim programının iyileştirilmesi, kadınlarla erkeklere aynı eğitimin verilmemesi gibi konularda taleplerini dile getirmişlerdir. Eğitim alanında en çok mücadele ettikleri mesele ise yükseköğrenim hakkı olmuştur.

Kadınlar eğitim haklarını isterken “daha iyi eş” “daha iyi anne” olabilmeyi gerekçe göstermişlerdir. Aslında bu gerekçeleri, isteklerini erkeklerin nazarında meşrulaştırmak için kullanmışlardır. Erkek karşısında varlık kazanabilmek, erkeğe ait kamusal alanın sınırlarını aşabilmek için eğitim almalarının zorunluluğunun farkına varmışlardır.⁶¹

Tanzimat’la birlikte eğitim temel sorunlardan biri olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda eğitimde reform çalışmaları başlatılmıştır. Ancak kızlar için rüştiye 1858 yılında açılabilmiştir. Bu tarihe kadar kızlar sadece sıbyan mektebine devam edebilmişlerdir. Kadınlar için eğitim alanındaki önemli gelişmelerden biri 1869 Maarif Nizamnamesidir. Nizamname ile 7-11 yaşlarındaki kızların sıbyan mektebine devam etmesi zorunlu hale getirilmiştir. Nizamnameden sonra zorunlu ilköğretim 1876 Kanun-i Esasi ile gelecektir. Nizamnamede kadınlar için önemli diğer konu öğretmen okulu olan Dar’ül Muallimatın açılmasıdır.⁶² Dar’ül Muallimat 1873’te ilk mezunlarını vermiştir. Okulun mezunlarından Belkıs Hanım’ın daha sonra yazdıkları okulun eğitim anlayışını gösterecektir: “...Başörtümüzün bir ucu kazara kaymayagörsün o saat disiplin kuruluna verildiniz... Sizi kalkık bir peçe ile sokakta görmesinler, çünkü bu davranış size sert bir cezaya mal olacaktır”⁶³

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemindeki tüm gelişmelere rağmen verilen eğitim yetersizdi, çünkü toplumun kadınlardan beklentileri doğrultusunda eğitim verilmiştir. Ancak II. Meşrutiyet’ten sonra eğitim

⁶¹ Demirdirek, s. 65-66.

⁶² Doğramacı, s. 19-20; Kurnaz, s. 25-27; Çakır, s. 297-301.

⁶³ Güldal Okuducu, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Kadınının Kısa Tarihi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 119.

programlarında iyileştirme yapılmıştır. Kadınlar Maarif Nezaretine taleplerini iletmış, kız çocuklarına verilen eğitimin yetersizliğine dikkat çekmiş, Anadolu'da yaşayanlar için yatılı okullar seçeneğini gündeme getirmişlerdir. “Bizde maarif vergisi veriyoruz” diyerek eğitimden yararlanma haklarını, külfetin nimetini talep etmişlerdir.⁶⁴

Kadınlar yükseköğrenim hakkını elde edebilmek için çok mücadele etmiştir. Özellikle Kadınlar Dünyası dergisi aracılığıyla çalışmalar yürütülmüştür. Dergi bu konuda sürekli yayın yapmış, girişimlerde bulunmuştur. Sonunda çalışmalar sonuç vermiş, 1914 yılında kadınlar için İnas Dar’ülfünûnu açılmıştır. Başlangıçta İnas Dar’ülfünûnunda kadınlar ve erkekler ayrı eğitim görmüşlerdir. 1920 yılında üniversite, İstanbul Dar’ülfünûnunu ile birleştirilmiş, yine ayrı sınıflarda eğitim verilmek istenmiştir. Ancak kadınlar kendi sınıflarını protesto etmiş, erkeklerin derslerine devam ederek üniversitenin karma hale gelmesini sağlamışlardır.⁶⁵

C. Aile Hukukuna İlişkin Talepleri

Kadınların aile hukukuna ilişkin talepleri evlilik yaşı, görüclük usulü, çok eşlilik, boşanma ve aile içindeki ilişkiler üzerinde yoğunlaşmıştır.

Osmanlı hukukunda evlenme ehliyeti için alt yaş sınırı kızlarda 9, erkeklerde 12'dir. Ancak bu yaş sınırları evlenme ehliyeti açısından aranmaktadır. Yoksa İslam hukuku nikâhta taraflar için bir yaş sınırı getirmemiştir. Şer'i hukuka göre hangi yaşta olursa olsun çocuklar velileri tarafından evlendirilebilirler. Bu konu kadınların en çok tartıştıkları meselelerdendir. Erken yaşta evliliklerin hem çiftler hem de doğacak çocuklar için sakınca yarattığı üzerinde durulmuş, yasal olarak müdahale edilip erken yaşta evliliklerin önlenmesi talep edilmiştir. Hatta evlilik yaşına bir ölçüt de getirilmiş, kadınlarda 19-25, erkeklerde 23-30 arası ideal yaş olarak açıklanmıştır. Ayrıca gençler nikâh akdinden önce evlenmelerinde sakınca olmadığına ilişkin sağlık raporu almalılardır.⁶⁶

⁶⁴ Çakır, s. 321.

⁶⁵ Doğramacı, s. 22; Çakır, s. 342; Demirdirek, s. 125.

⁶⁶ Cin, Akyılmaz, s. 370; Çakır, s. 270.

Osmanlı toplumunda evlilikler görücü usulü ile gerçekleşmektedir. Bu durumun sakıncaları üzerinde durulmuş, evlilikte tarafların iyice birbirlerini tanımaları gerektiğine dikkat çekilmiştir. Mükerrerrem Belkıs Kadınlar Dünyası dergisinde yazılarıyla konuyu gündeme getirmiştir. Mükerrerrem Belkıs'ın görüşleri etkisini göstermiş, dergiye görücülükle ilgili şikâyetlerini ileten çok sayıda mektup gelmiştir.⁶⁷

Kadınların en şiddetli eleştirilerine uğrayan konu ise çok eşliliğidir. Toplumda çok yaygın olmasa bile çok eşliliğin kural olarak var olması kadınlar açısından tehdit olarak görülmüştür. Kadınlar dergilerdeki yazılarla çok eşliliğin kabul edilemez bir durum olduğu sıkça dile getirmişlerdir. Kadınlar kendi geçimlerini sağladığı takdirde çok eşliliğinde ortadan kalkacağına inanmışlardır.⁶⁸

Kadınların ısrarla talep ettikleri konulardan biri de kendilerine de boşanma hakkının tanınmasıdır. İslam hukukunda kabul edilen tek boşanma şekli erkeğin tek taraflı irade beyanına dayanan talak değildir. Esasen talak deyince bunun içine başka boşanma şekilleri de girer. Ancak İslam hukukçuları bu kavramı dar manada kullanarak daha çok kocanın sahip olduğu boşanma yetkisini ifade etmişlerdir. İslam hukukunda dört çeşit boşanma vardır: Erkek tarafından boşama (talak), kocanın verdiği yetkiye dayanarak kadın tarafından boşama (tefviz-i talak) karşılıklı rıza ile boşanma (muhalaa, hul) belirli sebeplerin varlığı halinde hâkim kararıyla boşanma (tefrik-adli boşanma).⁶⁹ İslam hukuku çerçevesinde kadına boşanma konusunda en fazla esneklik tanıyan metot tefriktir. Ancak Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebi konuya çok katı yaklaşmış, tefrik sebepleri son derece sınırlı tutulmuştur. Bu durumda kocaları gaip olan veya kocaları tarafından terk edilen, nafakasız bırakılan veya fena muameleye maruz kalıp, kocalarıyla aralarında şiddetli geçimsizlik olan kadınların büyük sorunlarla karşılaştıkları inkâr edilemez bir gerçektir.⁷⁰ Boşanmada en çok kullanılan metot kocanın tek taraflı iradesi ile

⁶⁷ Çakır, s. 272-274.

⁶⁸ Demirdirek, s. 123; "... Şuna çok eminim ki Müslüman kadın, erkeğin yardımına ihtiyacı olmadan yaşayacak vasıtalara sahip olduğu gün, poligami de kendiliğinden ortadan kalkacaktır...". Mes'adet Bédir-Khane, "La Polygamie et l'İslam (Poligami ve İslamiyet)", 7/20 Decembre 1913, no. 121, Akt: Çakır, s. 284.

⁶⁹ Cin, Akyılmaz, s. 413.

⁷⁰ Cin, Akyılmaz, s. 429-430.

kadının boşanmasıdır. Kadınlar evliliğin erkeğin ağzından çıkacak tek söze bağlı olmasını eleştirmiş, kadına da boşanma hakkı talep etmişlerdir. Kadınlar Dünyası dergisinde yayınlanan “Talak” ve “Kadın ve Hakk-ı Talak” başlıklı yazılar kadınların konuya yaklaşımlarını göstermektedir.⁷¹

Tanzimat ile başlayan dönüşüm sürecinde kadınlar erkeklere ait kamusal alana girmeye başlamıştır. Savaşların etkisi ile sosyal ve iktisadi hayattaki konumları artmıştır. Aynı zamanda Osmanlı ailesi de çekirdek aileye doğru evrilmeye başlamıştır. Ziya Gökalp, Ahmet Şuayp, İbrahim Hakkı gibi üniversite hocaları ve Ahmet Cevat gibi Osmanlı aydınlarının çabaları ve kadınların girişimleri sonucunda 1917 yılında Hukuk-ı Aile Kararnamesi yayınlanmıştır.⁷² Kararname, kadınların taleplerini tümüyle karşılamasa da aile hukukuna ilişkin çok önemli yenilikler getirmiş, kadınların statülerinde en radikal değişikliği sağlayan düzenleme olmuştur. Kararname evlilik yaşını sınırlamıştır. 9 yaşından küçük kızlar velileri tarafından bile olsa evlendirilemeyecektir. 17 yaşını dolduran kadınlar ise veli izni olmadan evlenebilecektir. Ayrıca devletin evlenme ve boşanma üzerindeki kontrolü genişletilmiştir. Kararnamenin getirdiği en önemli yeniliklerden biri de çok eşliliğin sınırlandırılmasıdır. Kadın evlilik akdine üzerine evlenmemek ve evlendiği surette kendisinin veya ikinci kadının boş olacağına dair bir şart getirebilir. Kararname ile gelen önemli yeniliklerden bir diğeri tefrik (adli boşanma) sebeplerinin artırılmasıdır. Zührevi hastalıklar, cüzzam, baras ve akıl hastalığı (bu sebepler 1916 tarihli irade-yi seniyede de kabul edilmiştir) kocanın iktidarsızlığı, nafaka bırakmadan veya bıraktığı halde uzun süre kaybolması, şiddetli geçimsizlik ve kötü muamele sebeplerinden birinin varlığı halinde kadın hâkime başvurarak boşanmayı talep edebilir.⁷³ Kararnamenin boşanma ile ilgili getirdiği başka bir husus da muhalaa yoluyla boşanmanın mehrin bir kısmı veya tamamı ile sınırlandırılmasıdır. Kararnameye kadar ka-

⁷¹ Çakır, s.295; “İnsaf edelim bir erkeğin düşünmeden veya serhoşluğunda karısına “seni talak ettim” demesiyle bütün bir hayat içi tanzim edilmiş ailenin derhal müzmahill ve perişan olması hangi akl ü mantığa sığar?” Nimet Cemil, “Talak”, Kadınlar Dünyası, 142. Sayı, 9 Mayıs 1330, Akt: Demirdirek, s. 122.

⁷² Kurnaz, s. 120; Okuducu, s. 387; Ebru Kayabaş, Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi Hukuk-ı Aile Kararnamesi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 26.

⁷³ Kurnaz, s. 121; Kayabaş, s. 95-102; Akyılmaz, Kadın, 85-86.

dınlar muhalaa yoluyla boşanabilmek için iddet nafakası ve mehirden vazgeçmek, para ya da başka mal vermek gibi ağır ekonomik şartları yerine getirmek zorunda kalabiliyorlardı.⁷⁴ Kararname ile kadınlar aile hukukuna ilişkin önemli kazanımlar elde etmiştir. Kadın hareketinin hukuki açıdan en büyük başarısı kararnamenin çıkarılmasıdır. Ancak Hukuk-ı Aile Kararnamesinin ömrü uzun olmamış, 1919 yılında yürürlükten kaldırılmıştır. Bir başka görüşe göre, 1920 yılında TBMM’de kabul edilen kanunla İstanbul’un işgal tarihi olan 1918’ten itibaren çıkarılan hukuki düzenlemeler yok sayıldığından 1926 tarihli Medeni Kanun’un kabulüne kadar yürürlükte kalmıştır.⁷⁵

D. Çalışma Hakkı

Kadınlar erkeğe bağımlı olmaktan kurtulabilmek, özgürlüklerini elde edebilmek için en önemli meselenin kendi geçimlerini sağlamak olduğunun farkına varmışlardır. Kadının çaresizliğinin en büyük sebebi ekonomik bağımsızlığının olmamasıdır.⁷⁶ Kurulan derneklerin ve yayınlanan dergilerin çalışmaları kadınları meslek sahibi yapmak üzerine yoğunlaşmıştır. Dernekler önceleri kadınlara özgü addedilen iş kollarında çeşitli işyerleri açmış, kadınlara meslek kursları vermişlerdir. Ancak erkeğe ait kabul edilen ilmi sahalarda çalışma taleplerini gündeme getirmeleri uzun sürmemiştir. Kadınların eğitim seviyeleri yükseldikçe yeteneklerine uygun alanlarda kadın-erkek bir arada çalışmak için seslerini yükseltmişlerdir.⁷⁷ Osmanlı kadınları önceleri öğ-

⁷⁴ Cin, Akyılmaz, s. 429.

⁷⁵ Kayabaş, s. 102.

⁷⁶ “Bizde: ‘Birine varır bir lokma ekme yerim’ sözü bir düstür-ı mutlak gibidir. Bunu her sınıf insan kabul etmiştir. Çünkü başka çare yok. Yaşamak ancak erkeğin getireceği bir lokma ekmeğe küçük büyük herkes her kadın muhtaç, bugün kocasından ben sana bakmam besleyemem sözünü işiden bir kadın ben kendimi bakar beslerim mukabelesinde bulunamıyor. Zira elinde hiçbir kuvveti yok.” Aziz Haydar, “Erkeklerin Hakimiyeti Kadınların Aczi”, Kadınlar Dünyası, 164-1. Sayı, 1 Ocak 1921, Akt: Demirdirek, s. 115.

⁷⁷ “...Kadınlığa hürriyet vermek, onları erkeklerin çalıştıkları yolda çalıştırmak caiz midir, deniyor. Düşünülmüyor ki çalışmak hususunda evamir-i diniye kadınları istisna etmiyor, onlara da teşmil edilmiştir. Âlem-i hayatta, âlem-i medeniyet ve mesaide kadınlığın gayet mühim mevki vardır. Fikren, irfanen yükselmiş olan kadınlık âlem-i hayatta ne Bedialar göstermektedir...” Kadınlar Dünyası, S. 19, 22 Nisan 1329(1913) Akt: Osmanağaoğlu, s. 72; “Mutlaka kadın da çalışmalıdır... bir aileyi yalnız erkek beslerse ayıbdır. Böyle ailelerde saadet payidar olamaz... madem ki kadın erkeğin refk-i hayatıdır o halde refik-i mesaisi de olması lazım gelmez mi?” Meliha Cenani, Fatih, “Kadının Hayat ve Mesai-i Umumiyyeye İştiraki

retmen, okul müdürü olarak çalışmışlar daha sonra ise devlet memuru olarak işe girme başarısını elde etmişlerdir.

E. Siyasi Haklar

Siyasi hakları seçme ve seçilme hakkına sahip olmak şeklinde sınırlandırdığımızda kadınlar ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra bu hakka kavuşabilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilanına kadar temsil sistemi olmadığı için erkeklerin de seçme ve seçilme hakları yoktur. 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra ilk kez meclis oluşturulmuş ve her 50.000 erkeğe bir mebus seçilmesi kararlaştırılmıştır. Oy hakkı sadece erkeklere tanınmıştır.⁷⁸

20. yüzyılda dünya kadınlarının oy hakkı mücadelesi devam ederken Osmanlı kadınları gelişmeleri yakından takip etmiştir. Dergilerde ve konferanslarda dünyadaki gelişmeler aktarılmıştır.⁷⁹ Osmanlı kadınları gelişmeleri izlemekle yetinmiş, şimdilik oy hakkı talebinde bulunmamışlardır. Öncelikleri hayat hakkı mücadelesi olmuştur. Ancak zamanı gelince oy hakkı için de mücadele edeceklerini ifade etmişlerdir.⁸⁰

Kadınlar henüz oy hakkı istememekle beraber çeşitli siyasi faaliyetlere katılmışlardır. II. Meşrutiyetle sayısı artan derneklere üye olmuşlar ve İttihat ve Terakki Partisine katılmışlardır. 'Kadın erkek bilcümle Osmanlılardan oluşacak' partinin tüzüğünde 'kadınların İttihat Terakki'ye üye olabilecekleri, erkeklerle aynı hak ve görevlere

Lazımdır", 27 Haziran 1329, no.85, Akt: Çakır, s. 365.

⁷⁸ Belkıs Konan, "Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci", AÜHFD, C. 60, S. 1, 2011, s. 163; Akyılmaz, Eşitlik, s. 142.

⁷⁹ "Erkeklerimiz Avrupa'da Amerika'da erkekleriyle yanyana çalışarak istihalat-ı milliyeye hizmet eden milyonlarca kadını görmüyorlar mı? Daha geçen gün İngiltere'de yaşanan ve bütün Avrupa'yı dehşetler içinde bırakan nümayişleri işitmediler mi? Bilmiyorlar mı ki; Avrupa yakın bir zamanda kadınlara hukuk-ı siyasiyi bahşedecektir." Y. Naciye, Sultan Ahmed, "Evrak-ı Varide: Erkekler Hakikaten Hürriyetperver midirler? Ne İstiyorlar?", 10 Nisan 1329 (23 Nisan 1913), no. 7, Akt: Çakır, s. 397

⁸⁰ "Bizim sükûtumuz bizim hakk-ı intihab istemediğimiz için değil, henüz onun zamanı gelmediğine kani' olduğumuz içindir... Bizim kadınlığımız henüz maatteessüf hayat-ı cemiyete girememiştir. Mesai-i umumiyeye iştirak edememiştir. Binaenaleyh biz henüz hakk-ı intihaba malikiyetten bahsedemeyiz." "Kadın ve Hakk-ı İntihab", Kadınlar Dünyası, no. 133, Akt: Çakır, s. 395-396. "...Onu talep etmek ona liyakatle mümkündür. Ona liyakat ise diğer memleket kadınları gibi hayat-ı cemiyete, mesai-i umumiyeye iştirak ile hâsıl olacaktır." "Kadın ve Hukuk-ı İntihab", Kadınlar Dünyası, Sayı, 133, 1 Mart 1914, Akt: Demirdirek, s. 118.

sahip olacakları' belirtilmiştir.⁸¹ Partinin ileri gelenlerinden Dr. Bahaettin Şakir 'cemiyette 40 kadın üyenin bulunduğunu, özellikle gazetelerle mektupların gizlice dağıtılmasında bu kadınların önemli sorumluluklar yüklendiğini' belirtmiştir.⁸² Kadınlar, ekonomik sebeplerle çeşitli eylemler de yapmışlardır. 1874'de Ankara'daki vali değişikliği sırasında yeni valinin kente vardığı gün açlıktan bunalmış 4-5 bin kadar kadın ve çocuk kendisini karşılayıp, ekmeğe istemişlerdir.⁸³ 1908 Haziranında Sivaslı kadınlar ayaklanıp, defterdarın evi önünde toplanıp, ekmeğin kıtlığını ve pahalılığını protesto etmişlerdir. Ayaklanma hızla yayılmış, eylemciler vali konağı ve belediye binasını tüm camlarını kırmışlar ve buğday deposu ile buğday pazarını talan etmişlerdir. Un vurguncularıyla birlikte hareket eden belediye başkanı linç edilmekten kaçarak kurtulmuştur.⁸⁴

1921 yılına gelindiğinde Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti seçme ve seçilme hakkını dernek programına dâhil etmiştir. Artık kadınlar meclis üyesi olmak, siyasi hayatta aktif rol almak istiyorlardı. Hükümete bu yöndeki taleplerini de iletmişler; siyasi hayatta kadınların önlerindeki engellerin kaldırılmasını ve resmi görüşmelere kadınların da katılmasını istemişlerdir. 1923 yılında ise Nezihe Muhiddin tarafından Kadınlar Halk Fırkası kurulmuştur. Partinin amacı kadınların sosyal, ekonomik, siyasi haklarının sağlanmasıydı. Ancak, halk fırkası kurulmadan kadınlar halk fırkası kurulamayacağı, teşebbüslerini dernek olarak devam ettirebilecekleri gerekçesi ile partinin kurulmasına izin verilmemiştir. Bunun üzerine yine Nezihe Muhiddin'in önderliğinde kadınlara sosyal ve siyasal haklar verilmesi amacıyla 1924 yılında Türk Kadınlar Birliği kurulmuştur.⁸⁵

Türk kadınına siyasi hakların verilmesi konusu ilk kez 1923'te TBMM'de Milletvekili Seçim Kanunu görüşülürken gündeme getirilmiştir. Daha sonra 1924 anayasası hazırlanırken ve seçim kanununun bazı maddelerinde değişiklik yapılması gündeme geldiğinde tekrar tartışılmış ancak kadınların lehine bir sonuç çıkmamıştır. İlk kez 1930 yılında kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı tanınmıştır. 1934

⁸¹ Okuducu, s. 165.

⁸² Okuducu, s. 177; Akyılmaz, Kadın, s. 93.

⁸³ Akyılmaz, Kadın, s. 94.

⁸⁴ Okuducu, s. 167; Akyılmaz, Kadın, s. 94.

⁸⁵ Konan, s. 165-166; Altındal, s. 235.

yılında kadınlar TBMM'ne kadar bir gösteri yürüyüşü yaparak bütün siyasi haklarının tanınmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Atatürk kanun tasarısı hazırlanması direktifini vermiş ve kadınlar sonunda 1934 yılında genel seçimlerde seçme ve seçilme hakkına kavuşmuştur.⁸⁶

Sonuç

Gerek Avrupa'da gerekse ülkemizde kadınların var olma mücadelesi yüzyıllardır süregelmektedir. Kadınlar verdikleri mücadeleler sonucunda birçok haklarını elde etmeyi başarmışlardır. Tanzimat ile başlayıp Cumhuriyetin ilan edilmesine kadar uzanan süreçte Türk kadını da bir yandan haklarını elde etmeye, bir yandan da toplumdaki eve kapalı, korunmaya muhtaç kadın algısını yıkmaya çalışmıştır. Öncelikle erkek egemenliğini kırmak için ekonomik bağımsızlığını kazanmaya çalışan Türk kadını daha sonra eğitim hakkını elde edebilmek için uğraşmıştır. Erkeklerin hiçbir şey yapmadan sahip oldukları bu hakları kadınlar ancak uzun bir mücadele sonucu elde edebilmiştir.

Erkeklerin kamusal alanına sızmayı başaran kadınlar İslam hukukunun uygulandığı Osmanlı Devleti'nde aile hukukuna ilişkin eşitsizliklerin giderilmesi için de çabalamışlardır. Bu çabalarının sonucunda kısmen de olsa 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile bazı haklar kazanmayı başarmışlardır. Ancak aile hukukundaki eşitsizliklerin giderilmesi tam olarak mümkün olmamıştır. Bunun için 1926 tarihli Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesini beklemek gerekecektir. Ancak 1926 tarihli Medeni Kanun da bazı hükümleriyle aile içinde erkeğin üstünlüğünü korumuştur.

Kadınların diğer bir mücadele konusu da sosyal hayattaki kısıtlamalardan kurtulmaktır. Gerek kıyafetlerinin düzeltilmesi gerekse sosyal alanlarda erkeklerle birlikte yer alabilmek için uğraşmışlardır. Bazı kazanımları olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar kısıtlamalar ve devletin müdahalesi devam etmiştir. Ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra kısıtlamaların birçoğundan kurtulabilmişlerdir.

Kadınlar kendi deyimleriyle 'hayat haklarını' elde ettikten sonra siyasi haklarına yönelik düşünmeye başlamışlardır. Dünyadaki oy

⁸⁶ Konan, s. 166-168.

hakkı mücadelesini yakından takip etmiş, kendilerince zamanı geldiğinde ise bu yönde çalışmalar yürütmüşlerdir. Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına denk gelen bu süreçte Mustafa Kemal Atatürk'ün çabalarıyla 1934 yılında dünya genelinde o tarihe kadar kadınlara oy hakkı tanıyan 28 ülkeden biri olunmuştur.

Cumhuriyetin ilanından sonra kadınların elde ettiği kazanımlar Tanzimat ile başlayan dönüşüm sürecinin bir sonucudur. Bu kazanımları tek başına Cumhuriyetin ilanına bağlamak Osmanlı kadınlarına ve verdikleri mücadeleye büyük haksızlık olur. İkisinin bir arada değerlendirilmesi gerekir. Dünyanın her yerinde olduğu gibi ülkemizde de kadınlar, haklarını verdikleri ve hala vermeye devam ettikleri haklı mücadeleleri sonucunda elde edebilmişlerdir.

Günümüzde ne Avrupa'da ne de ülkemizde kadınlar kazandıkları haklara rağmen en çok uğraştıkları zihniyet değişikliğini tam olarak gerçekleştirememişlerdir. Erkeklerin kadınlara bakış açısından, toplumsal cinsiyet rollerinin yüklediklerinden ve cinsiyetçi yaklaşımlardan kurtulamamışlardır. Bunun en yakın örneği Avrupa Parlamentosu'nda yaşanmıştır. Parlamento üyesi Janusz Korwin-Mikke kadın ve erkekler arasındaki ücret eşitsizliğine ilişkin oturumda, aynı işe aynı ücretin ödenmesine karşı çıkmış *"Elbette ki kadınlar erkeklerden daha az kazanmalı. Çünkü onlar, daha zayıf, daha küçük ve daha az zeki"*⁸⁷ ifadesini kullanarak 1700'lerden beri süregelen söylemi yinelemiştir.

Kaynakça

- Akyılmaz Gül, "Cumhuriyetten Önce Türk Kadını", *Yeni Forum Aylık Siyaset-İktisat-Kültür Dergisi*, C. 13, S. 272, Ocak, 1992, s. 63-66. (Türk Kadını)
- Akyılmaz Gül, "Osmanlı Devleti'nde Mülkiyet Hakları ve Mülkiyet İlişkileri Çerçevesinde Kadının Hukuki Statüsü", II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, C.1, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2016. (Mülkiyet)
- Akyılmaz Gül, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kadının Statüsü*, Göksu Ofset-Matbaa-Mücellithane, Konya, 2000. (Kadın)
- Akyılmaz Gül, *Osmanlı Devletinde Eşitlik Kavramının Gelişimi*, Yayınlanmamış Profesörlük Eseri, Konya, 2000. (Eşitlik)
- Altındal Meral, *Osmanlıda Kadın*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Baktıya Adil, *Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*, H2O Kitap, İstanbul, 2016.

⁸⁷ <http://www.abhaber.com/58254-2/>, Erişim Tarihi, 3 Mart 2017.

- Barın Arkin Filiz, *Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Berktaş Fatmagül, *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.
- Bozkurt Gülnihal, "Cumhuriyet Öncesi ve Sonrasında Türk Kadınının Hukuki Durumu", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1996.
- Cin Halil, *Akılmaz Gül*, Türk Hukuk Tarihi, Sayram Yayınları, Konya, 2016.
- Çakır Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.
- Demirdirek Aynur, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993.
- Doğramacı Emel, *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.
- Donovan Josephine, *Feminist Teori*, Çev. Aksu Bora-Meltem Ağduk Gevrek-Fevziye Sayılan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Güriz Adnan, *Feminizm Postmodernizm ve Hukuk*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011. <http://www.abhaber.com/58254-2/>, Erişim Tarihi, 3 Mart 2017.
- Kadınlar Dünyası Tayyaresi, *Kadınlar Dünyası*, S. 20, 13 Aralık 1913, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/articlecatalog/details/49746>, Erişim Tarihi, 12 Nisan 2017.
- Kayabaş Ebru, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Keskin Tülay, "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, 2005, s. 289-312.
- Konan Belkıs, "Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci", *AÜHFD*, C. 60, S. 1, 2011, s. 157-174.
- Kurnaz Şefika, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2015.
- Oktar Tiğince, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Okuducu Güldal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- Osmanağaoğlu Hülya (Haz.), *Feminizm Kitabı Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler*, DİPnot Yayınları, Ankara, 2015.
- Öztürk Emine, *Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011.
- Zarinebaf-Shahr Fariba, "Women, Law and Imperial Justice in Ottoman İstanbul Late Seventeenth Century", *Women, the Family, and Divorce Law in Islamic History*, Syracuse University Press, Syracuse, N.Y, 1996, s.81-96.